

Balázs Géza

Magyarországi cigánykutatások

Néhány pontban a hazai romológiáról

A cigány nyelvrokonság fölfedezője: Vályi István. Eleinte a cigányokat – tévesen – egyiptomi eredetűeknek tartották. Nyelvük azonban az indoeurópai nyelvcsalád ind ágához tartozik, s e nyelvrokonság fölfedezése 1776-ban egy Hollandiában tanuló magyar református teológus, Vályi István nevéhez köthető. A Komárom környéki fiatalember a hollandiai Leiden városába ment protestáns teológiát tanulni. Ott feltűnt neki Indiából származó társainak a beszéde, amely hasonlított a falujabeli cigányok nyelvére. 1776-ban megjelent írásával megalapozta az ind-cigány összehasonlító nyelvészeti kutatásokat, amelynek kifejlődésére persze még várni kellett. A cigány népekkel és nyelvekkel foglalkozó kutatások összefoglaló neve: ciganisztika vagy ciganológia, illetve romológia. Magyarul legegyszerűbben „cigánytanulmányoknak, cigánykutatásnak” nevezhetjük ezeket a területeket.

Cigány nyelvek. A cigány nyelvekről (ugyanis nincs egyetlen cigány nyelv, sőt nincs egységes cigány irodalmi nyelv és egységes írásbeliség sem) ma a legfontosabb tudnivalók a következők.

A több változatban élő cigány nyelv az óindból (szanszkrit) származó újind nyelvek közé tartozik. Mivel azonban a cigányok egy része az 5–7. században elhagyta Indiát, nyelveik fejlődése el-

különül az összindiai nyelvfejlődéstől. A cigány nyelveket beszélők számát a világban 3–5 millióra becsülik, de a szám igen bizonytalan. Legtöbben közülük Romániában, a többi balkáni államban, Magyarországon, Szlovákiában, Ukrajnában, Olaszországban és Franciaországban élnek, de Amerikába is vándoroltak. Az is lényeges szempont, hogy a cigányság nagy része nem beszél a cigány nyelvet. Magyarországon a magyar mellett a cigány lakoságnak kb. 20-25%-a beszél valamilyen cigány nyelvet. A cigányok másik része a cigány nyelvnek a helyi (környezeti) nyelvvel, nyelvekkel kevert változatát beszél. A cigánykutatók ezért beszélnek román, magyar cigány stb. nyelvről.

Nincs saját egységes neve a cigányoknak. A balkáni cigányság (részben Magyarországon is) a rom 'férfi' szót használja (a rom szó a dóma névre megy vissza). Franciaországban a nevük manus (ember), Németországban szinto. A cigány szó egyes feltevések szerint a bizánci athinganosz 'érinthetetlen' szekta nevéből ered, s erre megy vissza az orosz, a cseh, a német (Zigeuner) megnevezés. Az angol Gypsy név vagy a peloponnészoszi Gyppe helységnévből ered, vagy az egyiptomi eredet tévhitéből (innen a „fáraók népe” humoros elnevezés). (Vekerdi 1999: 217).

Magyarországon is több cigány nyelvet, nyelvjárást tartunk számon:

1. oláh cigány (vlach), ennek nyelvjárásai: lovári (lókupec), másári (bocskorfonó vagy foltozóvarga), drizári (rongyszedő), csurári (rostakészítő), colári (szőnyeges), kherári (házaló). 2. magyar cigány (romungro) – valamikor a kárpáti cigány nyelvet beszélték, ma már csak magyarul beszélnek. 3. fődozó cigány. 4. német cigány (szinto). (Vekerdi 1999: 218–219). A beás cigány nyelv a Magyarországon élő cigányok legkisebb csoportjának a nyelve, amely a román nyelv közeli rokona. Magyarországi változatai: árgyelán ('erdélyi'), muncsán ('hegyvidéki'), ticsán ('Tisza vidéki'). Erdős Kamill a magyarországi cigányokat két csoportra osztja: 1. cigány anyanyelvű (kárpáti, oláh cigány nyelvet beszélők), 2. nem cigány anyanyelvű (magyar vagy román anyanyelvűek). (Erdős 1979: 56–60). Egy másik felosztás romani, beás és magyar nyelvű cigányokról beszél.

A cigány nyelvek története során nem jött létre cigány írásbeliség és irodalom. Írásbeliségüket a 20. század második felében kezdték megteremteni. Az első szótárak, bibliafordítások, tankönyvek a 20. század utolsó harmadában, végén; egy alapos oláh cigány mondatlan 1974-ben (Vekerdi–Mészáros, 1974), beás nyelvtan még később jelent meg (Orsós–Kálmán 2009). Az írásbeliség megteremtésénél alapvető kérdés, hogy melyik cigány nyelvre, nyelvváltozatra alkalmazzák.

A cigány nyelvek sajátossága, hogy jórészt tőszavakat használnak. A mindennapi beszédben kb. 800 tőszót és 200 képzett szót alkalmaznak, valamint nagy, legalább 1000-es számban használnak a környezeti nyelvekből átvett szavakat. Ezért a cigány nyelven beszélők rendszerint kétnyelvűségi (vegyesnyelvűségi) beszédállapotot mutatnak (Magyarországon például ilyen szavakat fűznek be a cigány

beszédbe: vonato, kórházi, önkormányzat, egyesület). A cigány nyelvek nemcsak vesznek, hanem adnak is szavakat a környezeti nyelvnek. A cigány nyelvek mindenütt Európában, így Magyarországon is elősegítették az argó (tolvajnyelv) és a szleng bővülését. Pl. csórni, csaj, manus, séró. (Vekerdi 1999: 218–219).

Érdekes módon a Cigány (Czigány) személynév már 1278-ból, tehát a cigányok Kárpát-medencei bevándorlása előtt is adatolható nyelvünkben. Ennek oka talán az lehet, hogy a korábbi Cigány megnevezés egy ótörök eredetű, 'sima hajú' jelentésű személynév lehetett, de előfordulhat az is, hogy már ekkor a később betelepülő cigányok görög eredetű, délszláv-román közvetítésű neve bukkan föl hamarabb, tehát a bevándorlásuk előtt (Hajdú 2010: 109). Mindezek a bizonytalanságok jelzik, hogy a cigány nyelvek kutatásában még Magyarországon is bőven van lehetőség.

Magyar cigánykutatók. Vályi István 1776-os, tudománytörténeti fölfedezése után a cigányokkal tudományos szempontból Európában és Magyarországon a 19. században kezdtek el foglalkozni. Ahogy említettem, a cigány nyelvrokonság fölfedezése egy magyar teológushallgatóhoz fűződik. Utána Magyarországon először Csiba Bonifác komáromi szerzetes kísérelt meg cigány szótárt összeállítani 1800 körül, de munkája elveszett. Nemzetközi érdeklődésre is számot tartott Liszt Ferenc 1860-ban Franciaországban, majd egy év múlva Magyarországon is kiadott könyve: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*.

A magyar cigánykutatók közül kiemelkedik József nádor fia, József Károly Lajos főherceg. Balassa Iván

(1995: 35) így emlékezik rá: „Amikor fiatalon egy zömében német ezredben szolgált, a néhány, csak cigányul beszélő katonát nem tudta megérteni, ezért megtanulta nyelvüket. Majd itthon felvette a kapcsolatot olyan legendás cigánykutatókkal, mint *Hermann Antal* (1851–1926), *Wlislócki Henrik* (1858–1907), a nyelvész *Ponori-Thewrewk Emil* (1858–1917), és közreműködésükkel szótárt, nyelvtant, néprajzi leírást adott ki. Birtokain iskolát nyitott a cigányok számára, hogy saját műveltségüket is megismerve, jobban be tudjanak épülni az egyre fejlődő életbe.” 1893. december 5-én az országgyűlésben Herman Ottó így említette: „először is elismerem, hogy a honvédség jelenlegi főparancsnoka, József magyar királyi herceg a Habsburg-Lotharingiai és a volt Habsburg-ház sarjai közül az első, a ki teljesen azonosította magát e nemzet érzelmeivel, nyelvével és szokásaival.”

A magyar romológiai kutatások történetének megírója, Vágh Mária (1983: 28) hozzáteszi: „a főherceg személye annyira népszerűvé vált a magyarországi cigányok körében, hogy még évtizedekkel halála utána is mesék, legendák keringtek róla”. 1886-ban Kalocsán jelent meg Nagyidai Sztójka Ferenc *Ő császári és m. királyi Fensége József főherceg magyar- és cigány nyelv szótára. Iskolai és utazási használatra*, majd 1888-ban József főherceg *Czigány nyelvtana*. Az 1890-ben indult *Ethnographia* című folyóirat első számában közölte a főherceg *A cigányokról* című írását. Vágh Mária állítja (1983: 29): „Nyugodtan elmondhatjuk, hogy Wlislócki, Hermann Antal, Katona Lajos korában Magyarország volt a romológiai kutatások világszerte elismert központja.”

A két világháború között kiemelendő Bartók Béla tanulmánya a ci-

gány zenéről, Dömötör Sándor írása a muzsikuskigányokról, és 1937-ben megszületett Kertész János összefoglalása a romológia külföldi és hazai irodalmáról.

Cigány múzeum. Az 1945 utáni időszakból meg kell említeni Erdős Kamill néprajzkutató munkásságát. Halálának 25. évfordulójára adták ki cigánytanulmányait (Vekerdi 1989). Fő műve egy szerény kötetecske: *A Békés megyei cigányok. Cigány dialektusok Magyarországon* (1979). Erdős Kamill az 1960-as években levelezésben állt Balassa Iván néprajzkutatóval. Tőle kaptam meg egy négyoldalas gépiratot, *Feljegyzés Cigány-Gyűjtemény felállítására tárgyában* címmel, keltezése: Gyula, 1960. november 7. A kiadatlan dokumentum fölvázolja egy Gyulán létesítendő cigány gyűjtemény (múzeum) tervét. Gémes Balázs (1995) összefoglalja a cigány múzeum elképzelésének történetét. Egy ilyen jellegű múzeum létesítésének gondolata a Győri Közlöny 1876. évi évfolyamában bukkan fel: „állíttassék oly ethnographiai múzeum Budapesten, melybe a cigány népet illető mindennemű adatok összegyűjtessenek...” Valójában csak az 1896-os millenniumi kiállításra készült első skanzen, a Magyar falu keretei között mutattak be cigány anyagot. Gémes Balázs írásában arról szól, hogy először 1984-ben határozat született cigány múzeum létrehozására, később három kutatóbázis alakítására. Előtte, 1979–1984 között Bencsik János az Országos Cigánykutató Munkaközösség keretében kezdett intenzív adattári és tárggyűjtést. Gyulai működése idején létrejött a cigány archívum 517 tétellel. 1989-ben Szuhay Péter a Néprajzi Múzeumban *A társadalom peremén* címmel szervezett kiállítást.

1993-ban Barati Antóniával megrendezett második kiállításának címe: *Képek a magyarországi cigányság XX. századi történetéből*. Ugyanebben az évben jelenik meg a *Cigány néprajzi tanulmányok* 1. kötete. 1991-ben Szekszárdon alakult meg a Cigány Hagyományokat Kutató Egyesület, amely sok egyéb tevékenység mellett elkészített egy számítógépes cigány bibliográfiát, valamint létrehozta a Cigány Dokumentációs Tárat.

A sok kutatómunka, terv ellenére a cigány múzeum azonban mindmáig nem valósult meg.

Egyéb néprajzi kutatások. A hazai romológiai kutatások első, sok területre kiterjedő összefoglaló tudományos-ismeretterjesztő munkája a *Cigányok, honnét jöttök – merre tartanak?* című kötet (Szegő 1983), amelyben történeti, néprajzi, nyelvészeti, szociológiai, művészeti (irodalom, zene, tánc), valamint aktuális közéleti, közegészségügyi, oktatási stb. összefoglalók kaptak helyet. A már említett, 1993-tól megjelenő *Cigány néprajzi tanulmányok* (a Magyar Néprajzi Társaság gondozásában) vegyes és gazdag anyagot ad közre a cigányságról. Az 1997-ben megjelent kötetben olvashatunk a cigány földházakról, a teknővájókról, a beás szálláshelyekről, a cigány szülésről és csecsemőgondozásról, a karácsonyi köszöntésről, a mesehagyományozásról, és Eperjessy Ernő (1997) izgalmas szemiotikai tanulmányával is itt találkozunk: a beás testtartásról és a kézjelek néhány típusáról. Megemlíti például a dél-dunántúli beás cigányok jellegzetes földön ülését (cigányülés), amelyet keletiesnek mond, s valóban a fényképpel illusztrált képen jellegzetes Buddha-ülésben láthatunk egy cigány asszonyt.

A cigány néprajzi kutatásokból csak néhány példamutató munkát említek. Csenki Imre és Csenki Sándor (1980) jelentette meg a *Cigány népballadák és keservesek* című gyűjteményt. Fülöp Lajos (1985) adta ki Berze Nagy János gyűjtéséből a *Cigány mesék* című kötetet. A *cigány népmese* kismonográfiáját Vekerdi József jelentette meg (1974). Bari Károly (1994) ugyancsak kiadott egy cigány népmeséket tartalmazó könyvet *Az üvegtemplom* címmel.

A cigányság ma. Becslések szerint a magyarországi cigányság lélekszáma: 400–850 ezer fő közé tehető. (Egy évszázaddal korábban a mai ország területére vetítve 80 ezer főről tettek említést.) A Kőbányai Önkormányzat 1993-ban pályázatot hirdetett a cigány-magyar kapcsolatok-kötődések témakörében, amelynek anyaga, egy szép vallomásgyűjtemény megjelent (Demeter Zayzon, 1994). A gazdag kötetben olyan témákról esik szó, mint egyéni-családi sorsok (pl. *A putritól az egyetemig*), az ünnepek, a foglalkozások (mesterségek), a mai cigány hétköznapiak (*A társadalom segítségére szorul cigány gyermekek problémái*), a cigánypasztoráció stb.

A cigányság mai helyzetének, társadalmi problémájának szakirodalma szinte áttekinthetetlen. Réger Zita (1990) cigány gyerekek nyelvi hátrányáról jelentette meg kutatási eredményeit. A nyelvész emlékének ajánlotta egy kutatócsoport a *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében* című tanulmánykötetet (Bartha 2007). A Magyar Tudomány című folyóirat 1997/6. száma *A legnagyobb kisebbség* címmel tanulmányokat közöl a cigányokról, s ugyancsak tematikus száma jelent meg e témában az Iskolakultúra című folyóirat 2001/12. számának.

2009-ben a gödöllői Szent István Egyetemen rendeztek konferenciát *A cigány kultúra néprajzi és történeti kutatása a Kárpát-medencében* címmel. Ugyancsak 2009-ben vitát váltott ki Dupcsik Csaba (2009) a magyar cigányság történetét összefoglaló munkája.

Részben a tudományos kutatásoknak, részben a politikai törekvéseknek, részben a formálódó szemléletváltásnak köszönhetően ma több cigány iskolakísérletről (pl. Gandhi Gimnázium), kulturális egyesületről, cigánypasztorációról, oktatási-nevelési programról (pl. roma újságíró-tanfolyam, roma médiamunkások) tudunk.

A cigány nyelvek iránti érdeklődést fokozta a lovári és a beás nyelv állami nyelvvizsgaként való elismerése. Az elmúlt évtizedben fiatalok ezrei tanulták ezeket a nyelveket Magyarországon – elsősorban diplomaszerezési célból.

A cigány kultúra (különösen a zene, az irodalom, a képzőművészet) jelen van a mindennapokban (koncertek, kiállítások, könyvkiadás), a 100 tagú cigányzenekar vagy a Rádió C műsoraiban (a rádió már megszűnt).

Bizonyos (kétkedéssel is fogadott) tévéműsorok (Győzike show), illetve a cigány zenészek, énekesek, a cigány mulatós zene a nem cigány lakosság körében mindennapi beszédtemát jelentenek, egyesek szinte kultikus szerepet is kapnak (pl. Bangó Margit, Mága Zoltán).

A pozitívumok mellett azonban a magyar társadalom egyik legsúlyosabb gondja a cigányság nagyobb rétegének a folyamatos szociális, gazdasági, kulturális, sőt nyelvi leszakadása. Ennek fő oka a pozitív minták hiánya, a kitörési lehetőségek korlátozottsága, az ebből fakadó iskolázatlanság, a szakképzetlenség. Leginkább ebből adódik a cigány lakosságot nagyobb mértékben jellemző, gyakran már többgenerációs munkanélküliség („a gyerekek már a szüleiket sem látták dolgozni”), amelyből kitörni – a sok jó szándékú törekvés ellenére – egyre nehezebbnek látszik. A feladatokról, a felelősségről széles és sokszor indulatos társadalmi-közéleti vita alakult ki.

Magyarország jövője azonban nagymértékben függ a cigányság helyzetétől.

Irodalom

- Balassa Iván, 1995. „A legmagyarabb magyar”, in: *Közös Út*, 1995/2. 35.
- Bari Károly, 1994. *Az üvegtemplom. Cigány népmesék*, KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Bartha Csilla szerk., 2007. *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bencsik János, 1982. *A cigányok változó jelenünkben*, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- Cigány néprajzi tanulmányok*, 6. Szerk.: Bódi Zsuzsanna, sorozatszerk.: Eperjessy Ernő, 1997. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Csenki Imre és Csenki Sándor, 1980. *Cigány népballadák és keservesek*, Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Demeter Zayzon Mária szerk., 1994. „Egy igaz történet, részletekben...” *Cigány-magyar kapcsolatok határon innen és túl*, Kőbányai Önkormányzat, Budapest.
- Dupcsik Csaba, 2009. *A magyarországi cigányság története – Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*, Osiris Kiadó, Budapest.
- Éperjessy Ernő, 1997. *A beás kézjelek néhány példája*, in: *Cigány néprajzi tanulmányok* 6.
- Erdős Kamill, 1960. *Feljegyzés Cigány-Gyűjtemény felállítása tárgyában* (Kézirat.)
- Erdős Kamill, 1979. *A Békés megyei cigányok és Cigány-dialektusok Magyarországon*, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- Fülöp Lajos szerk., 1985. *Cigány mesék Berze Nagy János gyűjtéséből*, Baranya Megyei Tanács, Pécs.
- Gémes Balázs, 1995. *Gondolatok a cigány múzeum létesítéséről*, in: *Közös Út*, 1995/2. 28–29.
- Hajdú Mihály, 2010. *Családnevek enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Iskolakultúra, 2001. december
- Közös Út / Kethano Drom* (Roma Magazin), 1995/2.
- Magyar Tudomány*, 1997/6. (A legnagyobb kisebbség.)
- Orsós Anna – Kálmán László, 2009. *Beás nyelvtan*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Réger Zita, 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szegő László szerk., 1983. *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?*, Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Vágh Mária, 1983. *A romológiai kutatások története*, 25–35., in: Szegő László szerk., 1983.
- Vekardi József, 1974. *A cigány népmese*, Akadémiai Kiadó, Budapest (Körösi Csoma Kiskönyvtár.)
- Vekardi József, 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai*, Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba.
- Vekardi József, 1999. *Cigány*, 216–219., in: Fodor István szerk.: *A világ nyelvei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vekardi József és Mészáros György, 1974. *A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondattana*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.